

МЕХАНІЗМ ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОЇ МОТИВАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ВІДІМЕННИКОВИХ ДІЄСЛІВ: ЕКВОНІМІЧНИЙ РІЗНОВИД У КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

У статті подано когнітивно-ономасіологічний аналіз українських відіменникових дієслів, що модифікують виокремлення, залежно від обраного в процесі селекції слова-компонента концепту в проекції на семантичну та ономасіологічну структури деривата такої типу мотивації, як пропозиційно-диктумну. Семантика похідних дієслів залежить від диктумної позиції мотиватора. Кожен з аргументів у структурі концепту пов'язується з власними еквонімами – поняттями одного рівня узагальнення зі спільним гіперонімом як ознакою роду. Творення українських відіменникових дієслів випродуковує переважно еквонімічні пари медіатива, трансгресива, фінитива, партоніма, об'єкта тощо. Еквоніми використовуються як мотиватори через брак знакових засобів позначення, зважаючи на креативний чинник поповнення мовних ресурсів.

Ключові слова: пропозиційно-диктумна мотивація, когнітивно-ономасіологічний аналіз, відіменникові дієслова, дериват, концепт, мотиватор, диктум, ментально-психонетичний комплекс.

Кочерга Г. В. Механизм пропозиционально-диктумной мотивации украинских отименных глаголов: эквонимическая разновидность в когнитивно-ономасиологическом освещении. *В статье объясняется когнитивно-ономасиологический анализ отименных глаголов, которые модифицируют выделение в зависимости от избранного в процессе селекции слова-компонента концепта в проекции на семантическую и ономасиологическую структуры деривата такой тип мотивации как пропозиционально-диктумный. Семантика производных глаголов зависит от диктумной позиции мотиватора. Каждый из аргументов в структуре концепта связывается с собственными эквонимами - понятиями одного уровня обобщения с общим гиперонимом как признаком рода. Образование украинских отименных глаголов составляет преимущественно эквонимические пары медіатива, трансгрессива, финитива, партонима, объекта и т.д. Эквонимы используются как мотиваторы за неимением знаковых средств обозначения, несмотря на креативный фактор пополнения языковых ресурсов.*

Ключевые слова: пропозиционально-диктумная мотивация, когнитивно-ономасиологический анализ, отименные глаголы, дериват, концепт, мотиватор, диктум, ментально-психонетический комплекс.

Kocherha H. V. Mechanism of proposition-dictum motivation of Ukrainian denominative verbs: equonymic type in cognitive onomasiological coverage. *The article focuses on cognitive-onomasiological analysis of Ukrainian denominative verbs that modifies isolation depending on the word, which is a concept component, chosen by a motivator in the process of selection in the projection on semantic and onomasiological structure of a derivative, such a type of motivation as proposition-dictum. The semantics of derivative verbs depends on dictum position of a motivator. Each argument in the concept structure is associated with its own equonyms, notions of the same level of generalization with joint hyperonym as a sign of a kind. The formation of Ukrainian denominative verbs produces mostly equonymic pairs of meditative, transgressive, finite, partonym, object, etc. Equonyms are used as motivators because of the lack of sign means of notation considering the creative factor of replenishing language resources. The goal of the research is to substantiate proposition-dictum motivation, to find and describe cognitive-onomasiological features*

of equonymic type on the material of the Ukrainian denominative verbs. Conclusions and research prospects. Obviously, the most common type of motivation among Ukrainian denominative verbs is proposition-dictum based on the choice of motivation basis of a verb from the fragment of true objective knowledge about the denoted. Each of the arguments in the structure of the concept is associated with its own equonyms being the notions of one level of generalization with the common hyperonym as a type feature. Equonymic (hyponymic) motivation is peculiar to the derivatives, which contain the components "mostly", "particularly", "etc." in dictionary explanations since, along with main features having great distinctive force, minor secondary feature can be selected that are associated with the primary on the basis of classification type-type relations. The formation of Ukrainian denominative verbs considers mostly equonymic pairs of mediative, transgressive, finite, partonym, object, etc. Equonyms are used as motivators, in our opinion, due to the lack of sign means of denotation considering the creative factor of language resources replenishment. We consider the prospect of further investigation concerning proposition-dictum motivation in the description of modus and pseudomotivation.

Key words: *proposition-dictum motivation, cognitive onomasiological analysis, denominative verbs, derivative, concept, motivator, dictum, mental psychonetic complex*

Когнітивно-ономасіологічний підхід у дослідженні мотивації є актуальним й перспективним. Когнітивну зумовленість лінгвістичних структур, що є основою багатьох концепцій сучасної лінгвістичної семантики, словотвору, синтаксису тощо, пропозиційні структури розглядають як онтологічні універсалиї в загальній системі мовної діяльності [1: 102]. Саме такі структури були покладені в основу концепції синтаксичної (предикатної) природи деривації, що вперше в славистиці була запропонована Ф.І. Буслаєвим. Аспекти когнітивної концепції словотворчої мотивації, узагальнені О.О. Селівановою, засвідчують актуальність і перспективність цього напрямку в сучасній українській лінгвістиці. Дослідниця підкреслює, що однією з актуальних проблем сучасного словотвору і теорії номінації є вивчення мотиваційних механізмів, що на вербальному рівні виявляються в структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями мовної системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості, що й визначає постановку проблеми.

Проблема мотивації, зокрема пропозиційних знань, – один з найважливіших аспектів словотвірних процесів, при цьому метафоричні мотиватори можуть бути корелятами нульових компонентів пропозиційної структури. Має рацію В.О. Кудрявцева, яка слідом за О.С. Кубряковою, підкреслює вагомість пропозиційних структур мислення в процесі номінації: «... немає жодної категорії відмінкової граматики, яка б не мала аналогій у словотвірних системах. У світлі цього кожне похідне слово є особливим відмінковим комплексом...» [6: 9–10]. Пропозиція в когнітивній лінгвістиці більш семантизована і відображає певні онтологічно наявні відношення між предметами або предметом і його властивістю та осмислені як такі у свідомості людини [4: 138]. Пропозицію ототожнюють із диктумом, що є структурою інтер'юризваної мовцем об'єктивної ситуації. Структуру диктуму розглядають у семантичному синтаксисі та фреймовій семантиці як предикатно-актантну рамку або як предикатно-аргументну структуру (У. Чейф, Ч. Філлмор,

Дж. Лакофф, У. Кук, В.В. Богданов, І.П. Сусов, Н.Ю. Шведова, Г.О. Золотова, В.С. Храковський та ін.) залежно від орієнтації дослідницьких позицій: семантичної – перша та синтаксичної – друга [1: 113]. В основу теорії глибинних відмінків було покладено ономасіологічну концепцію Л. Теньєра, згідно з якою людина оперує не словами й висловленнями, а їхніми парадигмами, порядком відмінювання, що передають різні типи значення [12: 233]. Як зазначає О.С. Кубрякова, Ч. Філлмор, на відміну від Л. Теньєра, використав власну модель для пояснення змісту речення, смислової наповненості формальних синтаксичних позицій [5: 73], тому його глибинні відмінки ближчі до аргументів, ніж до актантів. Вагомим для нашого дослідження є передусім доробок семантичного синтаксису української мови, репрезентований у наукових працях М.Я. Плющ, Н.В. Гуїванюк, А.П. Загнітка, О.К. Безпояско, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської та ін.

Мета статті – обґрунтувати пропозиційно-диктумну мотивацію, виявити й описати когнітивно-ономасіологічні особливості еквонімічного різновиду на матеріалі українських відіменникових дієслів.

Найбільш поширеним типом мотивації серед українських відіменникових дієслів є пропозиційно-диктумна, що ґрунтується на виборі мотиваційної бази дієслова із фрагмента істинних, об'єктивних знань про позначуване, вербалізованих у знаках із прямими значеннями. Цей фрагмент у структурі ментально-психонетичного комплексу кваліфікується як диктум пропозиції, тобто мисленнєвий аналог, який фіксує зв'язки між елементами певної ситуації, що позначається синтаксичною структурою, ізоморфною до речення. Відіменникове дієслово, мотивоване пропозиційно, є знаком центральної події ситуації, а його мотиватор – певним її аргументом. Таке перенесення знака аргумента на позначення події за загальним механізмом є метонімічним, оскільки використовується мисленнєва операція поєднання за суміжністю. На позначення процесу відіменниковим дієсловом використовується лише одна з аргументних позицій – корелятив такого процесу.

Залежно від компонентів диктумної частини концепту, що обираються мотиваторами українських відіменникових дієслів, ми розмежуємо три різновиди пропозиційно-диктумної мотивації: предикатно-аргументний, категоріальний та еквонімічний. При творенні дієслів предикатно-аргументного різновиду їхніми мотиваторами є аргументи диктуму, які встановлюють когнітивні зв'язки з предикатними позиціями деривата та іншими компонентами, що імплікуються при переході від внутрішнього програмування мотиваційної бази до етапу селекції ономасіологічної структури найменування. Найбільш численною серед таких відіменникових дієслів є семантична група позначень фізичної діяльності у сфері агентивних відношень.

Мотиватори групи відіменникових дієслів в українській мові можуть кваліфікуватися як еквоніми, або гіпоніми. Г.О. Золотова називає компоненти, що характеризують особу, предмет за ознакою з однорідного ряду, рубрикативами [3: 431]. М.В. Нікітін називає еквонімами слова одного рівня узагальнення зі спільним гіперонімом [9: 450]. Дослідник розглядає

гіпер-гіпонімічні семантичні зв'язки як головні чинники впорядкування словника, на відміну від інших, що не утворюють глобальних семантичних структур, а лише макроструктури слів на певних ділянках словника [9: 404–405]. Еквонімічні зв'язки є більш слабкими, оскільки на їх підставі вицленюється гіперонім, до складу еквонімів якого можуть уходити відносні поняття, що потребують інтеграції та розмежування з іншими класами понять. Причому імена видових понять відносно їхнього гіпероніма є гіпонімами, а відношення їх один до одного на одному рівні узагальнення є еквонімічними [9: 450].

С.А. Жаботинська виокремлює гіпонімічний фрейм серед інших структур ментального лексикону у свідомості мовців і розглядає такий тип зв'язку як відношення включення ознаки або екзистенцію видових розбіжностей. Гіпонімічний фрейм, на її думку, може демонструвати співвідношення між предметними сутностями, що співвідносяться за різними категорійними параметрами (кількістю, якістю, буттям, дією, способом буття, місцем та часом) [2: 21–22]. На відміну від партонімічних відношень, гіпонімічні (еквонімічні) відображають мисленнєву операцію класифікації, а не членування предмета як цілого. Причому, зіставляючи гіпоніми як еквоніми один з одним, мовець використовує знання гіпероніма як родового поняття, що має менш широкий концептуальний обсяг значення, а також знання про розбіжності гіпероніма з гіпонімами, які мають найбільш широкий екстенсіонал семантики.

Еквонімічний, або гіпонімічний, тип мотивації вперше був виокремлений О.П. Єрмаковою та О.А. Земською. У підручнику «Современный русский язык» у розділі «Словотвір» такий тип мотивації названо периферійним [10: 242–243]. Еквоніми є складником будь-якого концепту, його диктумної, пропозиційної частини, оскільки класифікаційна діяльність людської свідомості передбачає перехід від найбільш загального (категорійного рівня) до менш загального (базисного) і далі до конкретного (примарного), що має зорове відображення [7: 55, 113]. Кореляція еквонімів зі слотами диктуму підтверджується експериментально [8: 223].

Еквонімічна мотивація властива дериватам, що зазвичай мають у словникових тлумаченнях компоненти «переважно», «зокрема» і под. Еквонімічна мотивація притаманна й іншим значенням відіменникових дієслів, у яких перше мотивоване предикатно-аргументною структурою диктуму. Вибір мотиватора-еквоніма впливає на зв'язок ономазіологічної структури та семантики, оскільки значення мотиватора радше є імплікаційним, ніж інтенсіональним для мотивованого слова, згідно з диференціацією семантичної структури М.В. Нікітіна [9: 31–49], тобто у структурі знань про позначуване номінатором обирається неголовна, допоміжна його ознака. Б.О. Серебренников доводить, що, поряд із ознаками головними, які мають велику розпізнавальну силу, у процесі номінації можуть обиратися маловиразні, розпізнавальна здатність яких дуже слабка [14: 166–168]. Тому при співвідношенні значення з формою еквонімічна мотивованість виявляється менш прозорою, ніж предикатно-аргументна, що спричиняє до намагання укладачів

тлумачних словників мовби розчинити ці ознаки у структурі значення. Так, у дієслові *лікувати* – ‘1) застосовувати ліки та інші засоби для припинення чийогось захворювання // Застосовувати ліки та інші засоби для припинення захворювання якого-небудь органа; 2) уживати заходів для припинення якого-небудь захворювання’ [СУМ, 4: 514], – що є мотивованим еквонімом медіатива, словникова дефініція, на наш погляд, невпорядкована саме через неврахування його мотиваційної природи в когнітивно-ономасіологічному аспекті. До уваги береться дистрибуція лексеми: *лікувати хворого, лікувати нирки, його треба лікувати*. Відмінність значень полягає в наявності різних об’єктів (власне об’єкта та його партоніма), а також в узагальненні та конкретизації самого процесу. Якщо врахувати еквонімічний статус мотиватора, то можна обмежитися останнім, другим значенням, що достатньою мірою ігнорує значення мотиватора як неголовної ознаки.

Еквонім-медіатив застосовується при створенні відіменникових дієслів в українській мові через можливість віднесення до класу посередників певної дії різних субстанцій за однією ознакою: *салити* – ‘мастити, намащувати салом або якимсь іншим жиром’ [СУМ, 9: 18]; *смацьовувати* – ‘намащувати, насичувати або забруднювати чим-небудь масним’ [СУМ, 9: 395]; *замуліти* – ‘заноситись мулом, піском і т. ін.’ [СУМ, 3: 224]; *вицвяхувати* – ‘оббити цвяхами прикрасити цвяхами, бляшкाम і т. ін.’ [СУМ, 1: 536]; *росити* – ‘3) поливати струменем, змочувати краплями якої-небудь рідини’ [СУМ, 8: 882] тощо.

Українські відіменникові дієслова в перших значеннях використовують еквоніми: трансгресива: *тропити* – ‘1) протоптувати дорогу, стежку’ [СУМ, 10: 283]; *випаровувати* – ‘1) виділяти в повітря рідину, вологу і т. ін., що перетворилися в пару, перейшли в газоподібний стан’ [СУМ, 1: 448]; *димити* – ‘// виділяти пару’ [СУМ, 2: 278]; дистрибутива: *членувати* – ‘ділити, розділяти що-небудь суцільне, єдине на окремі частини. Розбивати на основні складові елементи’ [СУМ, 11: 345]; корелятива: *титувувати* – ‘називати згідно з титулом, званням, чином і т. ін.’ [СУМ, 10: 129]; фінітива: *пирожитися* – ‘здійматися (переважно про тісто)’ [СУМ, 6: 357]; партоніма: *розкорковувати* – ‘втягати корок і т. ін. із шийки пляшки’ [СУМ, 8: 709]; об’єкта: *корчувати* – ‘виривати з землі разом із корінням дерева, кущі, пні // Очищати від пнів, корчів ділянку, де колись були дерева, кущі’ [СУМ, 4: 303]; *білкувати* – ‘полювати’: «Якось пішов він білкувати з дубельтвікою» (І. Багрянний. «Людина біжить над прірвою», с.153); *іменувати* – ‘називати’: «Рік 1880-й для того закутка старої австрійської держави, котрий у канцелярських книгах іменували королівством Галіції та Лодомерії, чи просто Галичиною...» (Р. Горак. «Задля празника», с. 7); *фактувати* – ‘описувати та спродувати чиесь майно за борг’ від *факта* – ‘діал. «одежина»’ [СУМ, 10: 562]; суб’єкта: *старцювати* – ‘1) збирати милостиню; жебракувати, жебрачити; 2) жити у надзвичайній бідності, злиднях’ [СУМ, 9: 665]; *джмеліти* – ‘видавати однонамітні дрижачі звуки при польоті (про комах)’ [СУМ, 2: 263]; *поварювати* – ‘готувати їжу, бути куховаром або куховаркою’ [СУМ, 6: 635] тощо.

У деяких випадках шляхом еквонімічної мотивації утворено самі мотиватори, що переносять власну еквонімічну семантику на мотивоване дієслово: *кашоварити* – ‘виконувати обов’язки кашовара’ [СУМ, 4:126] від еквонімічно мотивованого *кашовар* – ‘той, хто готує їжу’; *газетярувати* – ‘працювати в періодичних виданнях, бути журналістом’ – від *газетяр* – ‘журналіст’ тощо. Загалом еквонімічна мотивація не є поширеною серед українських відіменникових дієслів, імовірно, через те, що знакові можливості об’єктивних, диктумних структур достатньо високі. Якщо виникає потреба інтегрувати певні субстанції або процеси і позначити на підставі одних інші, то така операція мовби суперечить істинним уявленням носіїв мови. На наш погляд, еквонімічні зв’язки понять у наївній картині світу певного етносу використовуються зазвичай через брак знакових засобів щодо одного з них. Такий брак вербальних одиниць спостерігався ще на ранніх етапах розвитку мови (пор.: вибір назв тварин шляхом запозичення їхніх еквонімів в інших мовах – *слон* від тюркського *aslan* – «лев», *верблюд* від готського *ulbandus* – «слон» тощо). Але використання еквонімічно пов’язаних понять при найменуванні не розв’язує проблеми креативного словотворення навіть шляхом запозичень, у таких випадках переважають усе ж таки власні ресурси однієї мови, що позначають відповідні об’єктивні знання або їхнє метафоричне сприйняття мовцями.

Відтак, найбільш поширеним типом мотивації серед українських відіменникових дієслів є пропозиційно-диктумна, що ґрунтується на виборі мотиваційної бази дієслова із фрагмента істинних, об’єктивних знань про позначуване. Кожен з аргументів у структурі концепту пов’язується з власними еквонімами – поняттями одного рівня узагальнення зі спільним гіперонімом як ознакою роду. Еквонімічна (гіпонімічна) мотивація властива дериватам, які містять у словникових тлумаченнях компоненти «переважно», «зокрема», «і т. ін.» тощо, оскільки поряд з ознаками головними, що мають велику розпізнавальну силу, у процесі номінації можуть обиратися другорядні, вторинні, що співвідносяться з первинними на підставі класифікаційних видо-видових відношень. Творення українських відіменникових дієслів ураховує переважно еквонімічні пари медіатива, трансгресива, фінітива, партоніма, об’єкта тощо. Еквоніми використовуються як мотиватори, на наш погляд, через брак знакових засобів позначення, зважаючи на креативний чинник поповнення мовних ресурсів. Перспективу подальших наукових розвідок пропозиційно-диктумної мотивації вбачаємо в описі модусної та псевдомотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Гиздатов Г. Г.** Когнитивные модели в речевой деятельности / Г. Г. Гиздатов. – Алма-Ата : Гылым, 1997. – 176 с.
2. **Жаботинская С. А.** Концептуальный анализ: типы фреймов / С. А. Жаботинская // Вісник Черкаського ун-ту. Серія: Філологічні науки. – Вип. 11. – Черкаси, 1999. – С. 12–25.
3. **Золотова Г. А.** Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
4. **Кубрякова Е. С.** Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина, – М. : Наука, 1996. – 245 с.

5. **Кубрякова Е. С.** Падежная грамматика / Е.С. Кубрякова // Современные зарубежные грамматические теории // Сб. науч. ан. обзоров [под ред. Ф. М. Березина, Е. С. Кубряковой, Ю.Г. Панкраца]. – М. : ИНИОН, 1985. – 250 с. 6. **Кудряцева В. А.** Соотношение явных и скрытых значений в семантике производного слова / В.А. Кудряцева. – Алма-Ата : Гылым, 1991. – 152 с. 7. **Лакофф Дж.** Когнитивное моделирование / Дж. Лакофф // Язык и интеллект [под ред. В.В. Петрова. Пер с англ. А.Н. Баранова]. – М. : Прогресс, 1996. – С. 143 – 184. 8. **Лурия А. Р.** Основные проблемы нейролингвистики / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Моск. гос.ун-та, 1975. – 253 с. 9. **Никигин М. В.** Курс лингвистической семантики: [учебное пособие]. – С-Пб. : Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с. 10. **Современный русский язык** [под ред. В. А. Белошапковой]. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с. 11. **Словник української мови: в 11-ти т.** – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1 – 11. 12. **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса [пер. с франц.] / Л. Теньер. – М.: Прогресс, 1988. – 655 с. 13. **Уфимцева Н. В.** Динамика и вариативность языкового сознания: [научн. доклад по опубликованным трудам, представленный к защите на соискание ученой степени докт. филол. наук] / Н. В. Уфимцева. – М., 1994. – 35 с. 14. **Языковая номинация.** Общие вопросы / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1977. – 354 с.

Кочерга Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, ННІ української філології та соціальних комунікацій, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. Україна, 18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81.

E-mail: Kocherga_galina@ukr.net

tel: +380936727838

<http://orcid.org/0000-0003-1000-3427>

Kocherga Galina Vasylivna – Associate Professor of the Ukrainian Department of Linguistics and Applied Linguistics, the Institute of Ukrainian Studies and Social Communications at the Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky.